

Práce s mládeží v době nejisté

Monika Punová

Kontakty na autory

Masarykova Univerzita,
Fakulta sociálních studií,
Joštova 10, 602 00 Brno,
sislakov@fss.muni.cz

Contacts to authors

Masaryk university,
Faculty of Social Studies,
Joštova 10, 602 00 Brno,
sislakov@fss.muni.cz

Copyright © 2015 by authors
and publisher TBU in Zlín.

This work is licensed under the
Creative Commons Attribution
International License (CC BY).

Abstrakt: Tato teoretická studie je orientována na pomáhající pracovníky, kteří se zaměřují na práci s mládeží. Jejím cílem je poukázat na individuální i společenskou úroveň rizika v životech mladých lidí a na možné implikace pro pomáhající pracovníky, jež spočívají v aplikaci konceptu zaměřeného na silné stránky jedinců a konceptu resilienčního. Tyto úvahy vychází nejen ze současných trendů, ale především z historické zkušenosti z oblasti sociální práce, že zacílení na riziko není vhodným přístupem, protože u klientů nevedlo k očekávaným výsledkům.

Klíčová slova: riziko, individuální úroveň rizika, společenská úroveň rizika, přístup zaměřený na silné stránky, resilience

Youth Work in Times of Uncertainty

Abstract: This theoretical essay is oriented towards helping workers who focus on work with the youth. The aim is to indicate the individual and social level of risk in the lives of young people and show possible implications for helping workers, which lie in the application of the concept focusing on the strengths-based approach and the resilience concept. These considerations come out of the present-day trends as well as from the historical experience in the field of social work. According to them, the focus on risk is not the most appropriate approach as the clients did not reach the expected results.

Keywords: risk, individual level of risk, social level of risk, strength based approach, resilience

1. Úvod

Když se zamýšlíme nad podtitulem tohoto čísla, kterým je život v kontextu nejistoty ve společnosti, pak vnímáme, že se jedná o téma více než aktuální. Otázky spojené s nejistotou, jež je znamením této doby, lze nahlížet optikou různých vědních disciplín a konceptů. Zatímco teologové mohou odkazovat na anomii, která se projevuje relativizací duchovních a morálních hodnot, sociologové se mohou zaměřit na durkheimovskou přítomnost anomie v životě běžných lidí, kteří v důsledku společenských změn ztrácí jistotu, onu „půdu pod nohama“. Psychologická optika nás nasměruje na dopady této nejistoty na psychickou rovinu lidí. A tak bychom mohli dlouze pokračovat. Společným jmenovatelem, o němž zřejmě budou v souvislosti s touto postmoderní dobou vědci hovořit, je existence rizika jako takového. A právě jemu bude věnována tato teoretická stať.

Nejprve je představen koncept rizika a jeho dva rozměry v životech mladých lidí. Právě na ně je totiž tento příspěvek zacílen. Je skutečností, že dnešní dospívající se setkávají s riziky, které dříve narozené generace neznaly (např. nezaměstnanost absolventů, složitost virtuálního světa, proměna networkingu). Na první pohled se může jevit, že rizika, s nimiž se musí mladí lidé vypořádat, je až příliš mnoho, což může vést k obavám o jejich budoucnost. A zkušenost práce s mládeží nám ukazuje, že ne vždy dokáže mladý člověk onen zvýšený nápor rizikovosti ve svém životě zvládat vlastními silami.

Nicméně je zde ještě další rozměr, a tím je skutečnost, že spolu s rizikem jsou ve společnosti také příležitosti. Což opět platí i pro dospívající, kteří mají oproti svým předchůdcům mnohem větší možnosti (ať už v oblasti cestování, vzdělávání, nebo komunikace). Tento text je primárně orientován na pomáhající pracovníky, kteří se věnují práci s mládeží. *Jeho cílem je zamyslet se nad přítomností rizika v životech mladých lidí a na možné implikace pro pomáhající pracovníky, jež spočívají v aplikaci konceptu zaměřeného na silné stránky jedinců a konceptu resilienčního.* Přestože jsou oba koncepty multidisciplinární, budou představeny optikou sociální práce. Právě v jejím rámci se totiž stále více uplatňují. Využití těchto konceptů je ale vhodné i pro zástupce dalších pomáhajících profesí, sociální pedagogy nevyjímaje. Přestože se jedná o dvě odlišné vědní disciplíny, lze nalézt prvky, které mají společné. Je to například jejich multidisciplinární background a zaměření na sociální dimenzi fungování člověka. To, co je spojuje, je rovněž skutečnost, že se českých podmínkách začaly výrazněji etablovat až po roce 1990 a stále hledají svou identitu. Tento příspěvek není zaměřen na hledání odlišností těchto disciplín, ale naopak na vybrané aspekty, které mají společné. Jedním z nich je palčivá otázka přítomnosti rizika v životech dospívajících, s nimiž zastánci těchto pomáhajících profesí pracují.

V rámci hledání principů práce s touto cílovou skupinou je zajímavé hledat inspiraci v historickém vývoji, kterým prošla sociální práce v rámci svých intervenčních přístupů nejen s mládeží, ale i dalšími cílovými skupinami. Podtitulem tohoto vývoje je posun „od slabosti k síle“, tedy směřování od zacílení na rizika směrem k činitelům, jež mají v sobě potenciál. Výzkumy i praxe totiž ukázaly, že právě na tom, co je v člověku silné, se dá stavět při změně životní situace jedinců. Tato zjištění vedla k vytvoření konceptu zaměřeného na silné stránky jedinců, který bude v následující práci představen. A v poslední části pak bude představen rovněž koncept resilience, který spočívá v uplatnění onoho lidského potenciálu navzdory sebevíce obtížným životním okolnostem. Nejen v práci s mládeží se totiž ukazuje, že řada z nich si v životě nese celou řadu těžkostí (například jejich rodina nefunguje, mají fyzické či psychické onemocnění, žijí v lokalitě s vysokou kriminalitou a rozšířením drog, žijí v sociálně slabých podmínkách) a to, zda v životě obstojí a dokáží běžně fungovat, záleží nikoliv na tom, nakolik je jejich prostředí deprivováno a nedokáže uspokojovat jejich potřeby, ale především na tom, jak se s touto situací dokáží vyrovnat. Právě tato skutečnost vede odborníky k zacílení na posilování nezdolnosti (česky též odolnosti) u mladých lidí. Jeho základní principy a možné implikace pro praxi pomáhajících pracovníků budou představeny v poslední kapitole.

2 Riziko v životech mladých lidí

2.1 Riziko

Úvahy nad vztahem mezi rizikem a pomáhajícími profesemi nás odkazují ke skutečnosti, že jejich historický vývoj i stávající existence jsou s rizikem do značné míry spjaté. Hovoříme-li o sociální práci, pak je riziko dokonce definičním znakem, iniciátorem a hybatelem jejího vývoje. Jak v této souvislosti upozorňují Ševčíková a Navrátil (2010, 115), „riziko bylo dokonce kontextuální podmínkou vzniku a rozvoje sociální práce jako moderní společenské instituce, která se na přelomu 19. a 20. století začala v USA a v západní Evropě etablovat jako profese, jejíž úkol mnozí spatřovali právě v eliminaci důsledků dramatických společenských procesů vyvolávajících obavu, pocit ohrožení a nejistotu.“ Jak tito autoři dodávají, definovat koncept rizika není snadné. Odkazují na Webba (2006), který o něm hovoří jako o nejednoznačném, nejasném a diskutabilním konceptu.

V kontextu tématu tohoto příspěvku budu za **riziko považovat takové činitele (hrozby, překážky, nepříznivé životní okolnosti, adverbity), jež mohou vést k tomu, že je dospívající nucen zvýšit aktivitu či mobilizovat své vnitřní zdroje k udržení či dosažení požadovaného vyrovnaného stavu (well-being).** Riziko jako takové může mít různou intenzitu a může se vyskytovat v různém kontinuu z hlediska jeho biologické, psychické, sociální či spirituální závažnosti. A jak se ukáže v následujícím textu, lze jej nalézt v různých úrovních životní situace mladého člověka.

Přestože se na první pohled může riziko jevit jako něco, co je spjato s negativními konotacemi, nemusí tomu tak být. Výstižně to charakterizují Matějček s Dytrichem (1998, s. 98), podle nichž nemusí vést vyšší míra či intenzita rizika k ohrožení normálního vývoje: „... nepochybně neplatí přímá úměrnost mezi velikostí či závažností rizika podle standardních medicínských či společenských kritérií a skutečnou biologickou či psychickou reakcí daného individuálního subjektu.“ A jak k tomu dodává Geldard (2009), riziko lze nahlížet jako příležitost, která může přispívat k potenciálně pozitivním vývojovým procesům. A právě o pozitivních souvislostech rizika bude mimo jiné následující podkapitola.

2.2 Přítomnost rizika u mladých lidí

Úvahy nad charakteristikami rizika nás vedou ke zjištění, že je přirozenou součástí lidského života, mladé lidi nevyjímaje. Obecně vzato se s ním dospívající setkávají ve dvou rovinách. Na jednu stranu na ně působí vlivy vnitřní, které souvisí např. s jejich vrozenými dispozicemi, osobnostními charakteristikami. Zároveň se adolescenti setkávají s riziky, jež vyplývají z působení jejich prostředí (např. jejich rodiny, školního kolektivu). Přestože tyto vnější vlivy mohou na první pohled působit více distálním dojmem, hrají v životě mladého člověka nemalou roli. Pojdme se nyní na činitele rizika podívat podrobněji. Jak již bylo řečeno, lze je nahlížet z hlediska dvou úrovní:

(a) Vnitřní (individuální) úroveň rizika

Přechod z dětství do dospělosti je dlouhodobý proces, který je spjat s řadou vývojových výzev. U adolescentů dochází ke změnám v oblasti fyziologické, biologické a psychické. Tito vrození (hereditní, konstituční) činitelé mohou mít rizikový potenciál z řady hledisek. Mladý člověk může mít například genetické predispozice psychopatologického rázu (např. psychickou nemoc, sklon k nadměrnému užívání návykových látek, zvýšenou impulsivitu). Ne vždy musí mít tyto hereditní vlivy psychopatologický charakter, přesto mohou v životě adolescenta hrát rizikovou roli. Například se může jednat o odlišnou etnickou příslušnost, odlišnosti ve fyzickém vzrůstu, v tělesné hmotnosti. Tyto skutečnosti hrají v období dospívání nemalou roli, fyzický vzhled může být předmětem ostrakizace ze strany vrstevníků či jiných osob.

V oblasti psychických změn, které jsou také spjaty například s kognitivním vývojem a proměnou emocionalit je velmi důležité utváření a vývoj postoje ke své identitě. Ta souvisí s hledáním odpovědi na otázky typu: „kdo jsem, kam chci/nehci patřit, komu se chci/nehci podobat?“. Velké změny nastávají nejen v psychické, ale také spirituální rovině dospívajícího, kdy mladý člověk hledá odpovědi na otázky typu: „kam směřuji, jaký má můj život smysl, co je dobré a zlé?“. Tyto výzvy pramenící z jeho spirituální dimenze souvisí s hledáním smyslu života⁹⁵ a proměnou morálního vnímání a rozhodování⁹⁶.

Na tuto individuální úroveň rizika se zaměřují především psychologové či psychiatři, kteří jej pojmají z různých hledisek. Například zastánci teorie kognitivního vývoje vnímali riziko za přirozenou součást vývoje. Kohlberg (1984) poukazoval na zranitelnost sebeúcty v době adolescence, na potřebu jistoty a ochrany od vrstevníků a významných druhých osob (jež jsou typické pro období mezi 12. až 18. rokem, které nazval jako etapu „Identita versus zmatek“). Dověšení 18. let je pak spjato s rizikem v oblasti navazování intimních vztahů s druhými lidmi, přičemž v případě opakovaných nezdarů v této oblasti může vést k jejich pocitům nejistoty a méněcennosti. Kohlberg tuto etapu nazývá jako „Intimita versus izolace“. Podle dalších autorů (jako je např. Marcia (1966) či Erikson, 1968) nemusí mladého člověka riziko bezpodmínečně ohrožovat. Naopak jej může spolu se související experimentací vést k úspěšné

⁹⁵ Otázkám smyslu života se věnoval především zakladatel existenciální analýzy a logoterapie Viktor Emil Frankl (2006), který považoval vůli člověka ke smyslu za základní hnací sílu života. Jeho žákyně Lukasová (1994) se pak zaměřila na problematiku smyslu života u adolescentů.

⁹⁶ Viz např. Kohlbergovo (1984) pojetí etap morálního vývoje či charakteristiky morálního vývoje dívek od Gilliganové (1983).

individualizaci, jež je nezbytná pro dosažení plné identity. Jak se ukáže i v další části tohoto textu, tato psychologická pojetí přístupu k riziku jsou vlastní i historickému vývoji sociální práce.

(b) Vnější (společenská) úroveň rizika

Zde se dostáváme k činitelům, které pochází z prostředí mladého člověka (proto je lze nazývat také činitele environmentálního kontextu). Těmito prostředními mohou být například rodina, vrstevníci, spolupracovníci, spolužáci ve škole, legislativa daného státu, hodnotové uspořádání společnosti, mediální obraz, hospodářský vývoj v dané zemi a od něj se odvíjející míra zaměstnanosti, atd. Jedná se tedy o riziko, jež je patrné ve společnosti, jež je také označována jako riziková, jak o tom názorně hovoří např. Ulrich Beck (2004) a Anthony Giddens (2010), podle kterých jsou díky společenským změnám v jejich posttradičním sociálním, ekonomickém, politickém a kulturním uspořádání nejistota a riziko znamením unikajícího světa (*runaway world*).

Zatímco předchozí úroveň rizika patřila do oblasti zkoumání především psychologů, vnější riziko působící na dospívající je zkoumáno především sociology. Ti reflektují tvorbu biografii mladých lidí jako způsobu porozumění širším procesům sociální změny. Toto vnímání je patrné především v dílech Becka, Giddense a Baumana, kteří se zamýšleli mimo jiné nad postavením mladých lidí v postmoderní společnosti. Tito sociologové dospěli ke zjištění, že současné západní společnosti procházejí procesem změn a postupně vstoupily do postmoderního období, které je příznačné přítomností rizika, nejistoty a relativizací tradičních hodnot. Každý z autorů si všímá odlišných aspektů tohoto přechodu.

- **Bauman** (2001) předkládá spíše skeptický pohled na etické dopady našeho přechodu z kategorie občanů do kategorie konzumentů, poukazuje na „sociální zmechanizování“, „zanedbávání učení se dovednostem diskutovat a vypořádávat se s problémy ve vztahu ke druhým lidem“.
- Poněkud optimističtější je **Giddens** (2010), který se zabýval mimo jiné tím, jak lidé v postmoderní době vnímají sami sebe a ostatní. Poukázal na to, jak se ve stavu zvolna mizejících tradic lidé stávají zodpovědní za svůj vlastní „reflexivní projekt já“, což je určitá výpověď o tom, kým lidé jsou a kým chtějí být v budoucnosti. Podle něj se jedná o proces utváření vlastní identity pomocí reflexe svých vlastních příběhů, které lidé vyprávějí sami sobě i ostatním.
- Poněkud jiný pohled nabízí německý sociolog **Beck**. Ve své knize příznačně nazvané *Riziková společnost se zabývá tzv. individualizací⁹⁷, jež představuje „začátek nového modu zespolečenštění, jakousi proměnu či kategoriální obrat v poměru individua ke společnosti“* (2004, s. 205). Pro tuto individualizaci jsou podle něj typické tři znaky:
  1. vyvázání z historicky podmíněných sociálních vazeb a forem;
  2. ztráta tradičních jistot a stability (v oblasti vědění, víry a norem, jimiž se lidé mohou řídit);
  3. reintegrace, jež je novým druhem sociální vázanosti.

Vidíme, že tyto pohledy nám ukazují na širší společenské jevy, které ovlivňují působení rizika na život mládeže, zaměřují se na to, jak postmoderní doba působí na biografie mladých lidí.

Z hlediska etiologie rizika lze říci, že dospívající je jím ovlivněn z hlediska obou úrovní, protože v jeho životě působí souběžně a vzájemně se podmiňují. Názorně si to lze představit na teenagerském průmyslu a tzv. „cool marketingu“, jak o tom hovoří následující citáty: „Snaha být cool je samozřejmě provázena pochybnostmi o sobě samém („Je to cool?“ Slyšíme v obchodech mezi nakupujícími teenagery bez ustání, zatímco se nervózně dohadují mezi sebou. „Nebo je to trapný?“). Jenže v současnosti tato pubertální pochybovačnost představuje potenciální zisk miliard dolarů.“ (Kleinová,

⁹⁷ Jak autor upozorňuje, někdy dochází ke spojování individualizace s individuací ve smyslu konstituování osobnosti, jedinečnosti s emancipačním procesem a jak dodává, může tomu tak být, ale i nemusí, protože individualizace může znamenat i opak.

2005, s. 69). Na jiném místě tato autorka uvádí (2005, s. 68): „Obchodnice s oděvy Elise Decoteauová o svých zákaznících z řad teenagerů řekla: „Žijí ve smečkách. Když prodáte jednomu, prodáte i všem ostatním z jejich třídy a pak i z celé školy.““ Vidíme, že trh orientovaný na mládež (patřící mezi činitele vnějšího prostředí) je zcela přesně zacílen na tvorbu identity dospívajících, jejich potřebu začlenit se, být „in“ (tedy činitele vnitřní). Podobně si lze vzájemnou podmíněnost působení rizika na vnější a vnitřní úrovni představit pomocí příkladu působení určité genetické predispozice, která zvyšuje či snižuje práh působení prostředí. Genetici dospěli ke zjištění, že například dědičnost má vliv na hyperaktivitu a sníženou sebekontrolu. Nicméně to ještě samo o sobě nestačí k tomu, aby měl dospívající výrazné problémy s chováním ve škole. Jak totiž poukazují Jedlička, Koča (1998, s. 69), sklony k agresivnímu chování mohou mít vrozený základ, ale „četnost, intenzita a formy agresivního jednání jsou do značné míry osvojené v průběhu lidského života, což znamená, že jsou rovněž ovlivnitelné prostředím“. Otázku vzájemných interakcí mezi prostředím a geny řeší rovněž Vágnerová (2004), podle které právě genetické předpoklady do značné míry ovlivňují způsob zpracování podnětů z prostředí. Konkrétně to znamená, že dospívající mohou za stejných vnějších okolností reagovat odlišně v návaznosti na to, k jakému způsobu reakce mají osobní predispozice. Z tohoto hlediska lze očekávat, že dospívající, který je primárně citlivější a labilnější, se bude vyrovnávat s životními zátěžemi obtížněji (a naopak).

Poté, co bylo poukázáno na základní charakteristiky rizika, základní úrovně jeho působení a vzájemnou podmíněnost obou úrovní tohoto působení, budou některá rizika představena konkrétněji. Na téma posouzení rizika (risk assessment) byla a je realizována celá řada empirických šetření. Mezi dnes už klasický výzkum patří „Cambridgeský výzkum delikventního vývoje“ (*Cambridge Study in Delinquent Development*), v jehož rámci bylo zkoumáno 400 londýnských chlapců, kterých se dotazovali od 8 let do jejich dospělosti na vybrané aspekty jejich života. Na základě toho byla identifikována rizika, jež jsou uvedena v tabulce 1.

Tabulka 1

Rizikové činitele související s kriminalitou mladistvých

Ekosystémová úroveň rizika	Rizikový činitel
Osobnostní dispozice	mužské pohlaví, nižší úroveň v oblasti kognitivního nadání, hyperaktivita, impulsivita, duševní porucha, nedostatek sociálních vazeb, postoje připouštějící problematické jednání, zkušenost s užíváním drog, problematická skupina vrstevníků, zneužívání drog
Rodina	problémy před a během porodu, slabý rodičovský dohled, absence disciplíny, nízkopříjmovost, nuzné bydlení, veliká rodina, slabá vazba k rodičům, konflikt v rodině, kriminalita v rodinné historii, postoje připouštějící protispolečenské jednání
Škola	špatný prospěch, špatný vztah ke škole (včetně záškoláctví), agresivní chování (včetně šikany), školní organizace a étos (trestající, slabé vedení)
Komunita	znevýhodněné prostředí, vysoká fluktuace, nedostatek sousedských vztahů, neorganizovanost komunity, násilí, dostupnost drog

Zdroj: Farrington (1996).

Pokud si chceme představit konkrétní rizikové činitele u mladého člověka, nemusíme je hledat jen u dospívajících s delikventním chováním. Poněkud jiný obrázek získáme, když se zaměříme na jiný druh rizikového chování. Zajímavé posouzení rizikových činitelů přináší Carr (in Geldard, 2009), který se zaměřil na adolescenty se sebevražednými pokusy. V rámci tohoto posouzení nahlíží jednotlivé úrovně poněkud jinou, podrobnější optikou, jak je ukázáno ve druhé tabulce.

Tabulka 2
Rizikové činitele sebevraždy

Ekosystémová úroveň rizika	Rizikový činitel
Demografie	mužské pohlaví, nižší sociální třída, slabé náboženské přesvědčení, období pozdního léta
Rodina	pokusy o sebevraždu člena rodiny, rodinná historie související s depresí, užíváním drog a alkoholu, domácím násilím, dezorganizovaná, neuspořádaná rodina, zlehčování vážnosti sebevražedného pokusu v rodině, vysoká míra napětí v rodině, soc. izolace rodiny a nízká míra soc. podpory
Historie	předchozí pokusy o sebevraždu, ztráta rodiče v raném věku, předchozí psychiatrická léčba, protiprávní jednání
Onemocnění	četná chronická závažná onemocnění (i bolestivá), deprese, bipolární porucha osobnosti, užívání drog a alkoholu, panická porucha, anorexie, epilepsie
Osobnost	vysoká míra beznaděje, perfekcionismu, neurotismu, impulzivity, agresivity a nepřátelství ke druhým, nepřizpůsobivé strategie zvládnání
Motivace	překonat nesnesitelnost situace, pomstít se druhým tím že se v nich vyvolá pocit viny, sebepotrestání, získání pozornosti, obětování sebe pro vyšší cíle
Urychlující činitele	ztráta rodiče či partnera kvůli úmrtí, odloučení či nemoci, zneužívání v dětství, konflikt s rodiči či partnerem, trestní minulost, závažné onemocnění psychiky, selhání ve škole, nechtěné těhotenství, napodobování jiných sebevražď
Metoda pokusu o sebevraždu	dostupnost sebevražedné metody
Sebevražedné úmysly a představivost	sebevražedný záměr, promyšlené plánování, záměrné utajení, nevyhledávání pomoci, závěrečné rozhodnutí

Zdroj: Carr (2006, s. 72-3).

Život člověka je mnohvrstevnatý, je ovlivňován celým spektrem aspektů. Zůstaneme-li u těch rizikových, pak i na základě reflexe výše uvedené tabulky docházíme ke zjištění, že je skutečně mnoho okolností, jež mohou přispívat k rizikovému chování (nejen) u mladých lidí. Logicky se zde nabízí otázka, nakolik je přítomnost rizika v životech dospívajících ohrožující. V této souvislosti nabízí zajímavé přirovnání Evans (2002), která hovoří o dospívajících jako o aktérech v sociální krajině. Horizonty svého života vidí na základě toho, kde stojí a kudy krácejí. Směr jejich cesty se odvíjí od toho, pro kterou cestu se rozhodli. Charakter jejich cesty záleží na tom, jakou mají výbavu, na tom zda si mohou v případě potřeby přivolat pomoc a také na tom, zda putují sami či je někdo doprovází. Ve shodě s Evans lze dodat, že pokud chtějí pomáhající pracovníci dospívajícím pomáhat na této cestě, pak by se měli zaměřovat nejen na individuální úroveň rizika, ale měli by působit rovněž na ovlivňování souhry vnějších společenských sil. Přitom všem by neměli zapomínat na pozitivní potenciál rizika. V bezmezně touze chránit dospívající před nebezpečími by je totiž mohli uchránit před „zkouškou ohněm“, která je nezbytnou součástí životního dospívání.

2.3 Tři apely související s rizikem

Otázkám spojeným s rizikovostí mládí se věnovala rovněž již zmíněná Sharland (2006). Kladla si otázku, jak využít riziko v rámci práce s mládeží a dospěla k tzv. třem zprávám, které adresovala sociálním pracovníkům:

1. Měli by reflektovat celou šíři výzkumů a teorií pocházejících z různých vědních disciplín, jež jsou zaměřeny na mladé lidi a riziko. V této souvislosti autorka upozorňuje na skutečnost, že zatímco některé z teorií (jako např. sociálně konstruktivistická, či postmoderní) byly akademiky z oblasti sociální práce uchopeny, stále se nedaří poskytnout aplikační rámec související s rizikem pro sociální pracovníky z řad praktiků.
2. Pokud připustíme, že dospívající mohou být rizikem ohroženi, pak bychom neměli zapomínat na skutečnost, že oni sami utváří svůj život; jejich životní trajektorie se odvíjí od kontextu jejich sociálního, materiálního, kulturního a vztahového světa. Pokud usilujeme o omezení působení rizika, pak bychom měli pozornost upřít od širšího rámce (jako je např. restriktivní politika vlád) k užšímu zaměření na skutečnost, co znamená rizikovost pro mladé lidi, jaká je jeho dynamika, z jakých vztahů a zdrojů vychází. V tomto směru si můžeme pomoci různými dílčími koncepty (jako např. riziková kultura, či kulturní učení). Podle autorky je ale mnohem podstatnější nezapomínat na základní skutečnost, že působení rizika na mladého člověka se do značné míry odvíjí od vývoje jeho identity. V této souvislosti pak Sharland (2006, s. 260) sociální pracovníky upozorňuje na to, že riziko může hrát v životě dospívajícího i pozitivní roli: „Měli bychom začít u toho, že budeme považovat působení rizika za běžnou, někdy dokonce žádoucí součást vývoje a života mladých lidí. Až poté bychom měli pečlivě zvažovat, za jakých okolností lze riziko definovat jako příčinu problémovosti.“
3. Sociální pracovníci by se neměli zaměřovat pouze na to, jakým způsobem mladí lidé riziko zakoušejí ve svých životech, ale také na to, jak tato skutečnost působí na ně samotné, jak ovlivňuje jejich postoje a jednání. V tomto smyslu je pak podle autorky potřebné rozlišovat mezi těmito základními skutečnostmi: co je normální a abnormální, co je ještě akceptovatelné a co již neakceptovatelné riziko. Sociální pracovníci by pak měli zvažovat, kdy lze hovořit obecně o dospívajících nalézajících se v období přechodu, nebo o dospívajících kteří jsou nositeli problému, či těch, kteří problémy způsobují.

Dle mého názoru lze tyto apely adresovat také sociálním pedagogům. I oni by v rámci posouzení životní situace klienta i při samotné intervenci měli reflexivně zpracovávat nové poznatky z různých oblastí, což platí i o problematice rizika. Lze rovněž souhlasit s druhou zprávou Sharland, když poukazuje na pozitivní potenciál rizika a na propojení rizika s identitou, i když pokud hovoříme v souvislosti s identitou o riziku, pak je důležitý rovněž druhý pohled na jejich vzájemné interakce. Tedy že i samotná tvorba identity se odvíjí od přítomnosti rizika v životě dospívajícího. Interakce mezi rizikem a identitou totiž mají vzájemný, dynamicky se vyvíjející charakter. Třetí zpráva nabádá pomáhající pracovníky k větší reflexi působení rizika na život člověka.

Nakolik se mají pomáhající pracovníci těmito návrhy Sharland řídit? Je správné zaměřovat pozornost empiriků i praktiků z řad pomáhajících profesí apriori na riziko? Následující kapitola přináší poněkud odlišný pohled. Jejím základním východiskem je skutečnost, že převažující zacílení na rizikové činitele jedince bylo pojetí, jež se v minulosti zcela neosvědčilo. Ukázalo se totiž, že ony tzv. deficitní přístupy (zaměřené na slabé stránky, rizika, tedy deficity) vedly v sociální práci k negativním konsekvencím typu zdůrazňování slabých stránek jedince, medikalizaci, či podpoře naučené bezmocnosti. Sociální práce proto začala hledat nové přístupy ke klientům a dospěla k poměrně radikální změně pohledu, jež spočívala v nasměrování zájmu od rizika k činitelům, jež mají v sobě posilující potenciál. A právě tomuto posunu, jež by se dal v přeneseném slova smyslu charakterizovat jako směřování „od slabosti k síle“, bude věnována následující kapitola. Domnívám se, že může přinést zajímavé impulzy pro sociální pedagogy, kteří hledají cesty, jak pomoci svým klientům.

3 Orientace na silné stránky

3.1 Historické zaujetí sociální práce v deficitním přístupu

Především ve 30. letech 20. století pronikaly do sociální práce impulzy, které kladly důraz na slabé stránky jedince. Bylo to spojeno především s pronikáním psychodynamických vlivů do sociální práce. Podle Weicka a kol. (1989) tímto zapojením freudiánských myšlenek sociální práce usilovala o zvýšení svého statusu mezi ostatními pomáhajícími profesemi. Na tuto skutečnost poukázal i Van Breda (2001), který k tomu dodal, že sociálním pracovníkům to umožnilo disponovat jasně danými nástroji pro posouzení i následnou intervenci. Což mohlo být výhodou, protože podle Van Breda (2001, s. 197) dodnes přetrvává stav, že „sociální pracovníci často postrádají konceptuální a profesní nástroje pro posouzení silných stránek klienta či pro intervenci za účelem podpory resilience u svých klientů.“

Připusťme, že psychoanalýza mohla poskytnout sociální práci silný konceptuální rámec a mohla přispět ke zvýšení prestiže sociálních pracovníků. Pojďme se ale zamyslet nad otázkou: jaký mohl být výsledek tohoto stavu pro klienty? Pomohlo jim, když byli „nositeli problémů“, které byly sociálními pracovníky hlubinně diagnostikovány, a samotná intervence byla zacílena na odstranění jejich příčin? Když se možná dozvěděli, že jejich problémy se do značné míry odvíjí od jejich intrapsychických problémů a od vlivu jejich minulosti? K čemu mohlo vést, když klienti přistupovali k sociálním pracovníkům jakožto k „expertům na řešení svých problémů“?

Ono zacílení na to, co je v člověku slabé, vedlo k pasivitě klientů, k pocitům naučené bezmocnosti, zcela chybělo zhodnocení pozitivních vlastností a možností. Norman (2000) v této souvislosti hovoří o tom, že sociální práce byla v té době fascinována tzv. třemi D: dysfunkcí, deficitem a nemocí (disease). Postupně se ukazovalo, že tato situace není přínosná a sociální práce se začala více zaměřovat na strategie zvládnání než na riziko, na otázku možností než na fatalismus a na blaho a sebeuzdravující mechanismy než na nemoc a znevýhodnění.

3.2 Změna obratu aneb od slabosti k síle

A tak dochází zhruba od 80. let 20. století nejen v sociální práci, ale také v dalších pomáhajících profesích k poměrně radikálnímu obratu od původního zaměření na deficitní, nezřídka patologické rysy osobnosti a jeho prostředí a na otázky spojené s podlehnutím těmto predispozičním činitelům.⁹⁸ Místo toho se odborníci zaměřili na tzv. „posilující“ perspektivy, či perspektivy zaměřené na silné stránky jedinců (*Strengths-based Perspectives*). K tomuto obratu dochází i ve výzkumech; empirici si přestali klást otázku „Co se stalo špatně a proč tomu tak bylo?“ a spíše se zaměřili na zkoumání obranných sil v člověku, a zkoumali, „Proč se něco (špatného) nestalo, přestože k tomu byly z vnějšího pohledu podmínky?“⁹⁹ (Punová, 2012b).

⁹⁸ Nutno podotknout, že v českém kontextu jsme oproti např. anglosaské sociální práci svědky pozvolnějšího vývoje v této oblasti (viz např. přístupy zaměřené na řešení).

⁹⁹ V českém kontextu tuto situaci výstižně dokládá Matějček (2005, s. 405): „Dvacet let jsem (mezi jiným ovšem) vyšetřoval děti vyrůstající mimo vlastní rodinu, tj. v dětských domovech. Pak po dalších třicet let jsem se jednak více zabýval dětmi, které novou rodinu získaly, tj. dětmi v pěstounské péči a adopci, jednak dlouhodobým sledováním dětí vyrůstajících sice ve vlastních rodinách, avšak za nepříznivých či problematických psychosociálních podmínek. Tyto děti jsou dnes už dávno dospělé, mají své vlastní děti a dovedou se ve zpětném pohledu zamyslet nad svým dosavadním životem. Že mnohé z nich byly nepříznivými okolnostmi nepříznivě ovlivněny, je celkem samozřejmé. Vždy znovu nás však překvapí, že jsou děti, které vyrůstají za týchž nepříznivých podmínek, avšak negativně ovlivněny nejsou! Jsou ‚vzdorné‘ vůči nepříznivým podmínkám – jsou ‚vulnerable but invincible‘, jak by řekla paní Emmy Werner, žijící klasik studií o resilienci.“. Jen dodejme, že zkoumáním těchto „zranitelných, ale nepřemožených“ dětí v 50. a 60. letech Matějček se svými kolegy popřel aspekt přímých negativních následků časně psychické deprivace.

Nejprve se zaměřovali na silné stránky v osobnosti klientů (například na „ego sílu“, plasticitu, schopnost přežít). Později se výzkum i praxe začala obracet směrem k resilienční perspektivě, která sice nepopírá kvality jedince (ať už vrozené či osvojené), ale vedle nich se také zaměřuje na parametry sociálně ekologického kontextu, v němž tito jedinci žijí.

Základním předpokladem přístupu zaměřeného na silné stránky jedinců je přesvědčení, že pomocí pozitivní podpory, stavění na tom, co je v člověku silné, mohou lidé zvládat i velmi obtížné životní situace. S tímto pojetím se lze také setkat například v pozitivní psychologii¹⁰⁰, či ve vzdělání (Cambone, 1994; Punová, 2013a). V sociální práci se s ním lze setkat především v rámci aplikace konceptu zaměřeného na silné stránky klienta a resilienčního konceptu (tématu resilience bude věnována poslední kapitola této stati).

Mezi zakladatele a současného nejvýznamnějšího představitele sociální práce zaměřené na silné stránky klientů patří Dennis Saleebey (2000, 2006) z Kansaské Univerzity. Vychází z přesvědčení, že ke klientům je potřeba přistupovat z hlediska jejich kapacit, talentů, schopností, možností vizí, hodnot a nadějí. Tento autor často odkazuje na výzkumy resilience, jež by rovněž měly vést sociální pracovníky k tomu, aby věnovali pozornost kvalitám, rysům, zdrojům a přednostem, které lidé využívají při zvládání těžkých okolností života.

Jedním z klíčových pojmů tohoto přístupu je zmocnění (*empowerment*), ke kterému by měli sociální pracovníci vést své klienty. Konkrétně to spočívá v pomoci jedincům (či např. rodinám, nebo komunitám) reflektovat a využít své kapacity, zamyslet se nad pohledem, jakým na tyto kapacity pohlížejí, pomoci jim porozumět bariérám a omezením, jež jsou s nimi spojeny, podpořit jejich naděje a aspirace a také jim pomoci, aby zvážili své vnitřní a vnější zdroje pro zlepšení kvality jejich života (Cowger, 1994, Saleebey, 2000). Kritici tohoto přístupu poukazují na to, že neusiluje o komplexní posouzení reality člověka, že přehlídí jeho slabé stránky, že nereflektuje negativní prvky jeho přítomnosti či minulosti. Dle mého názoru tato výtka vyplývá z nedostatečné znalosti tohoto přístupu. Ten totiž vychází ze základní premisy, že stejně jako je reálný problém, tak jsou reálné i možnosti pro jeho řešení (ať už se jedná např. o zdroje na straně jedinců, nebo i jejich prostředí).

Podle Saleebey (2000, 2006) mají před sebou sociální pracovníci velký úkol, jež spočívá v aplikaci principů posilující perspektivy do teorie i praxe sociální práce. Jak dodává, „Na silné stránky zaměřená a resilienční literatura ukazuje, že sociální pracovníci se mohou učit od lidí, kteří prožili těžké situace jako například znevýhodnění, nemoc, morální úpadek, či zneužívání a dokonce z této situace v některých případech vyšli posíleni. Sociální pracovníci potřebují znát kroky, které tito lidé podnikli, jaké procesy si osvojili a jaké zdroje k tomu využili.“ (Saleebey, 2000, s. 127).

A právě představení konceptu resilience bude věnována poslední kapitola. Jejím východiskem je v souladu s Norman (2002, s. 3) přesvědčení, že: „... resilienci lze nahlížet jako základní vlastnost, koncept a proces, který ztělesňuje a operacionalizuje posilující perspektivu. Ve skutečnosti je resilienční úsilí pravděpodobně nejpřiměřenější způsob, jakým lze aplikovat posilující perspektivu do sociální práce.“ Dle mého názoru může být využití posilující perspektivy i resilience právě jednou z oblastí, které mohou mít sociální práce i sociální pedagogika společné.

4 Resilience

V předchozí kapitole bylo poukázáno na skutečnost, že každý člověk je predisponován ke zdravému vývoji a právě tuto myšlenku má společnou s resilienčním konceptem, který spočívá v pozitivním vývoji

¹⁰⁰ Mezi její zakladatele patří Martin Seligman (2003), který byl původně psychopatologem. Postupně však zjišťoval, že v uplynulých zhruba 60. letech byla psychologie zahlcena tématem duševních nemocí, zmírňováním stavů, které činí život člověka nešťastným a naopak že v ní slábne tendence podporovat stavy, které činí život takovým, aby jej měl člověk chuť žít. Seligman poukázal na to, že silné stránky člověka lze nejlépe využít nikoliv tehdy, když se mu daří, ale naopak v jeho těžkých chvílích života.

navzdory sebevíce deprimujícím okolnostem. Resilience poukazuje na spojení křehkosti lidského života s jeho houževnatostí, protože se zaměřuje na procesy, které pomáhají člověku přežít jeho životní těžkosti. Lze si ji představit jako určitou projevenou schopnost obstát v bouři životních obtíží. To podstatné je, že v jejím rámci nejde jen o pouhé přežití dané situace (její zvládnutí), ale také o zisk z této zkušenosti; člověk se na základě tohoto prožitku může stát více odolným a posíleným vůči budoucím bouřkám či dokonce vichřicím. Zajímavou charakteristiku uvádí Masten (2001, s. 235), která hovoří o počátečních výzkumech resilience: „Zkoumání mimořádného nás přivedlo k přirozenému.“ Vyrovnání se s obtížnou životní situací se někdy může jevit jako něco, co jde až za hranici lidských možností¹⁰¹, nicméně podrobným a především dlouhodobým zkoumáním docházíme ke zjištění, že schopnost nezdolnosti je něco, co je součástí lidské přirozenosti.

4.1 Definice

Chceme-li resilienci definovat, mnohé naznačí původ tohoto pojmu, jež se odvíjí od latinského *resilio*, *resiliere* a znamenají skákat zpět, odskakovat, odrážet se. V českém kontextu bývá rovněž označována jako nezdolnost, houževnatost, odolnost, nezlomnost, schopnost rychle se vzpamatovat a opakem je pak vulnerabilita (podlehnutí obtížným životním situacím)¹⁰². Vzhledem k tomu, že v českém odborném prostředí není konsensus ohledně jednotného českého termínu¹⁰³, vycházím v tomto textu z mezinárodního označení resilience.

Vidíme, že není problém etymologické vymezení pojmu, těžší už je to s jeho definicí, protože zde neexistuje konsensus v tom, jak ji definovat. A tak se setkáváme s různými pojetími. Zatímco někteří autoři (jako např. Masten a kol., 1990; Fraser a kol. 1997) ji obecněji vnímají ve smyslu vyrovnání se s životem navzdory těžkostem, podle jiných (Werner, 1997; Norman, 2000, Masten, Best, Garmezy, 1990) se jedná o proces, schopnost a výsledek úspěšné adaptace člověka navzdory nepříznivým okolnostem.

V návaznosti na pojení nejen výše uvedených výzkumníků lze **resilienci definovat jako koncept, jež v sobě obsahuje popis dynamických vývojových procesů, díky kterým se člověk (či jiné systémy jako např. rodina, komunita, pracoviště, studenti třídy) adaptují a dobře fungují navzdory tomu, že jsou vystaveni signifikantním tlakům a to v nich samotných, nebo v jejich prostředích. Stručně řečeno se jedná o příznivý vývoj navzdory nepřízni, či pozitivní reakci navzdory negativním podmínkám**¹⁰⁴.

¹⁰¹ Viz například zkušenosti lidí, kteří přežili přírodní katastrofy či holocaust. O uplatnění resilience „par excellence“ u zakladatele existenciální analýzy a logoterapie Viktora E. Frankla během jeho pobytu ve čtyřech koncentračních táborech viz Punová, Navrátil (2013).

¹⁰² Obsahově podobné jsou například: nezranitelnost (*invulnerability*), odolnost vůči tlaku (*stress-resistance*), otužilost (*hardiness*), adaptace (*adaptation*), přizpůsobení (*adjustment*), ovládnutí (*mastery*), plastičnost (*plasticity*), dobré nastavení osobnosti (*person-environment fit*), sociální odolnost vůči tlaku (*social buffering*) a sebeúčinnost (*self-efficacy*), (Punová, 2012a).

¹⁰³ Přestože Matějček s Dytrychem (1998) upozorňují na její české ekvivalenty – odolnost, vzdornost, nezdolnost a houževnatost – ve svých dílech používají pojem resilience. Dále jej používají také Vágnerová (2004), Šolcová (2009) a Novotný (2010). U Jaro Křivohlavého (2001) se setkáme s užitím pojmu nezdolnost.

¹⁰⁴ Pohled na resilienci prochází vývojem. Na jednu ze změn pohledu poukazuje Šolcová (2009, s. 10): „... resilience byla zpočátku (v 80. a 90. letech minulého století) koncipována jako osobnostní rys, který svého nositele predisponoval k adaptivnímu vývoji a k odolávání nepříznivým okolnostem.... Postupně došlo k poznání, že k resilienci mohou přispívat faktory vně jedince a problematika resilience pokročila od původního statického modelu k modelu transakčnímu. Resilience se též v průběhu let stala sociálním konstruktem... Tato změna se též odrazila v terminologii. Původní, spíše statický termín (odolnost, nenáchylnost – *invulnerability*) byl postupně nahrazen termínem resilience, který již ve svém původním významu (pružnost) navozuje dynamický pohled. Nejpřesvědčivější důkazy pro tento pohled přinesly výsledky longitudinálních výzkumů, které ukázaly, že neúspěch v adaptaci se může po čase změnit v úspěch, a naopak.“ O tom, že je mylné hovořit o někom jako o „resilientním člověku“, hovoří i Luthar (2003, s. 20): „Resilience není považována za individuální atribut jedince působící v izolaci, spíše je vnímána jako fenomén,

Obecně vzato jsou pro ni charakteristické tři principy:

1. příznivý vývoj navzdory nepřízni,
2. zotavení (recovery) z tohoto náročného prožitku,
3. poučení pro budoucnost, kdy člověk si zachová určitou způsobilost a zdatnost pro zvládání podobných obtížných situací v budoucnu.

Tyto principy si můžeme ilustrovat na příkladu 13 letého Jakuba, který zažil opakované šikanování od dvou spolužáků. Nejprve jej napadali slovně, později přecházeli i do fyzického napadání. Toto jednání bylo odhaleno až poté, co si pedagog všiml zhoršujícího se prospěchu Jakuba a také jeho rostoucí uzavřenosti vůči druhým lidem. A právě na jeho popud mohl u Jakuba začít ozdravný proces vymanění se z bludného kruhu šikany. To, zda Jakub v těchto životních těžkostech obstál a projevil svou nezdolnost, poznáme například podle toho, že šikana pro něj již bude minulostí, při vzpomínce na ni nebude trpět flashbacky a bude schopný aktivně čelit náznakům agrese od druhých lidí. Pochopitelně je potřeba brát tento příklad jako velmi zjednodušující; jeho cílem bylo poukázat na uplatnění zmíněného příznivého vývoje navzdory nepříznivým okolnostem.

4.2 Vliv rizikových a protektivních činitelů na resilienci

Jedním ze základních definičních znaků resilience je, že se odvíjí od vzájemných interakcí mezi rizikovými a protektivními činiteli. Některé potenciální rizikové činitele byly ukázány ve druhé kapitole. Stručně řečeno lze charakterizovat z hlediska deprivovaného fyzického, psychického, duševního a sociálního prostředí, jež může zvyšovat pravděpodobnost problémů v adaptační dráze, mohou představovat „zátěžové situace“¹⁰⁵. Vrátime-li se k příběhu Jakuba, pak u něj můžeme vnímat celou řadu rizikových činitelů. Tím nejvýraznějším je šikana, která může být spouštěčem stresorů dalších. Jakub může mít nízké sebevědomí, může dojít ke zhoršení jeho zdravotního stavu a také může začít rodičům lhát ve snaze vyhnout se pravidelné školní docházce. Jako další z možných rizik lze vnímat i jeho rostoucí uzavřenost vůči druhým lidem, protože proces vymanění se z šikany je možný právě prostřednictvím otevřeného sdílení pocitů Jakuba s lidmi, jimž důvěřuje (rodiče, pedagog, školní psycholog atd.).

Vedle činitelů rizikových existují také činitele protektivní, které mohou člověku při zvládání nepřízně naopak pomáhat, protože představují souhrn silných stránek, kapacit, možností, schopností, kvalit jedince a jeho prostředí. V přeneseném slova smyslu je lze přirovnat k určitým „airbagům, tlumičům, nárazníkům“ proti nepřízni, díky čemuž je „adaptační dráha jedince lepší, pozitivnější, než by tomu bylo, kdyby tyto protektivní činitele nebyly v činnosti“ (Matějček, Dytrych, 1998, s. 201). Někdy nemusí být dostatečně silné, nedokáží tlumit a překonávat velkou zranitelnost člověka či obtížné nastavení jeho prostředí, takže jejich existence nemusí stačit. V tom případě je vhodné jejich posilování a lepší kultivace¹⁰⁶. Činitele, které Jakubovi pomáhají překonat šikany, mohou být různé. Můžeme je hledat

---

hypotetický konstrukt, který je nezbytné odvodit z toho, že jedinec prokazuje kompetentní fungování navzdory tomu, že zakouší signifikantní těžkosti.“ Lutharová reflektuje skutečnost, že resilience je označením obecných charakteristik a resilientním se člověk stává až tehdy, když tyto charakteristiky v dané obtížné situaci projeví. Podobně ji nelze vnímat jako nějaký povahový rys jedince, protože se jedná o projevenou adaptační schopnost v rámci daných životních okolností.

¹⁰⁵ „Neexistují obecné zátěžové situace, který by byly univerzálně platné pro všechny lidi. Jedinou univerzalitu lze spatřovat v tom, že jsou neopakovatelným individuálním atributem, charakteristikou člověka, jsou vlastní jen jemu. Platí zde, že stejné podněty (jako například nemoc, nižší úroveň rozumové a sociální inteligence) vyvolávají u jednotlivých lidí zcela odlišné reakce. Podobný mechanismus jako u těchto interních vlivů působí i u vlivů externích. I zde platí, že stejný impulz z environmentálního kontextu (například extrémní chudoba v rodině, šikanování ze strany vrstevníků...) vede u každého člověka k jiným reakcím.“ (Punová, 2012a, s. 98).

¹⁰⁶ Protektivní činitele lze nalézt na vnitřní i vnější úrovni životní situace dospívajícího. Blahodárné účinky může mít jeho genetická výbava působící na celkovou stabilitu organismu, emoční vyrovnanost, flexibilitu

například v Jakobově rozvinuté spirituální dimenzi, která mu pomáhá překonat prožité útrapy a dát jim smysl. V jeho zálibě ve sport, který mu pomáhá zapomenout a také dodává odvalu. V jeho přátelích, kteří ho berou mezi sebe. V učitelích, kteří se snaží šikanu důsledně vyšetřit a zamezit jí do budoucna. A v neposlední řadě mohou být Jakobovi velkou oporou jeho vlastní rodiče a sourozenci, kteří mu mohou poskytovat bazální pocit jistoty a bezpečí.

4.3 Posilování resilience u mládeže

Poté, co byl stručně představen resilienční koncept se nabízí otázka, jak jej aplikovat do praxe. Reflexí zahraniční literatury docházíme ke zjištění, že nejucelenější a nejvíce využívané strategie zvyšování resilience nabízí Masten a Reed (in Snyder, Lopez, 2002, s. 84). Tyto autorky předkládají následující typy strategií, které vychází z četné empirické validizace a jsou vhodné jak pro plánování, posouzení i samotnou intervenci pomáhajících pracovníků:

- (a) **Strategie zaměřené na prevenci/redukci rizika** – jejich cílem je snižovat u dětí a dospívajících vystavení nebezpečným a ohrožujícím situacím. Autorky uvádí následující příklady:
- prenatální péče o matku jakožto prevence pravděpodobnosti nízké porodní váhy či předčasného porodu,
  - vzdělávání rodičů a *home visiting* jakožto prevence zanedbávání péče o dítě, případně týrání a zneužívání,
  - komunitní programy zacílené na prevenci užívání drog či alkoholu u dospívajících,
  - komunitní policie jakožto prevence kriminality v komunitě,
  - kampaně mezi vrstevníky jakožto prevence šikany.
- (b) **Strategie zaměřené na protektivní činitele (aktiva)** – jsou zacíleny na kultivaci množství či kvality zdrojů či sociálního kapitálu. Podle autorek se může jednat o následující:
- nabízení vzdělávacích programů pro rodiče,
  - organizování klubů pro dospívající,
  - zaměření na zvyšování přítomnosti osob, které jsou pro dospívající přínosem.
- (c) **Strategie zaměřené na proces** – cílem je mobilizovat či zlepšovat adaptační mechanismy dospívajících včetně klíčových vztahů, lidského intelektu, seberegulačních systémů a systémů motivace ke zvládnutí. Jedná se o ovlivňování procesů, jež mohou proměňovat život adolescenta. Autorky uvádí následující příklady:
- vzdělávací systém založený na oceňování úspěchu, jež může zvyšovat sebedůvěru,
  - domácí návštěvy zaměřené na nácvik prosociálního chování mezi členy rodiny,
  - vrstevnické a jiné programy zaměřené na doprovázení dospívajících druhou osobou,
  - mimoškolní aktivity zaměřené na rozvoj dovedností dospívajících a na rozvíjení vztahů s druhými lidmi.

Reflexí těchto strategií docházíme ke zjištění, že jejich cílem není přehlížet vliv rizika v životech mladých lidí. Toto riziko je potřeba brát vážně především v rámci preventivních aktivit. Na příkladu Jakuba

---

reagování, schopnost se rychle zotavit po námaze. Může mít oporu také ve svém podpůrném prostředí rodiny, přátel, spolužáků, kolegů, sociálních pracovníků, či pedagogů. Vágnerová (2004) upozorňuje na skutečnost, že i například kumulace zátěže může mladému člověku pomáhat, protože jej aktivizují a stimuluje k tomu, aby ji zvládnul.

můžeme jen spekulovat, jaké bylo klima třídy, zda byla dostatečně účinná (či zda vůbec existovala) prevence šikany. V každém případě pokud k ní již došlo, je na pedagogích, aby tuto situaci řešili ve škole ve spolupráci s rodinou Jakuba i těch, kdo jej šikanovali. Cílem by mělo být nastolení takového stavu, aby k šikaně již nedocházelo. Neméně důležité je také zaměřovat se na ochranné činitele u dospívajících. V případě těchto strategií usilujeme o zvýšení rozsahu či kvality zdrojů a přístupu k nim. Vrátime-li se k Jakubovi, pak těmito podpůrnými činiteli mohou být například jeho kamarádi, učitel, rodiče. Zároveň je velmi důležité v Jakubovi posilovat jeho sebeúctu. Podstatná je také skutečnost, že se nestačí spoléhat na to, že nějaké podpůrné osoby má. Důležitý je totiž charakter vztahů k nim. A v případě, že již k šikaně došlo, pak je důležité nakolik mu pomáhají se s touto situací vyrovnat. A zde se dostáváme k poslednímu typu strategií, které spočívají v mobilizaci či zlepšování adaptačních mechanismů dospívajícího. Zde se jedná o ovlivňování procesů, které mohou pomáhat dospívajícímu obstát v těžkostech. V případě Jakuba by se pak mohlo jednat například o podporu chování, které mu pomůže vyhnout se manipulativnímu jednání. Velmi důležité bude také zaměřit se na rozvoj jeho sebepojetí.

Pochopitelně výše uvedený výčet strategií je pouze orientační a lze jej různě modifikovat s ohledem na cílovou skupinu, společenský kontext a v neposlední řadě také na úroveň intervence daného pomáhajícího pracovníka. Je rozdíl, zda se bude věnovat například individuálnímu doprovázení klienta, nebo zda bude pracovat i s jeho rodinou, či spolužáky a učiteli, nebo zda se bude podílet na tvorbě komunitního rozvoje či juvenilní legislativy. Co to konkrétně může znamenat v případě Jakuba? Pojďme se na situaci podívat optikou sociální práce (tedy očima sociálního pracovníka či sociálního pedagoga, který pracuje v nízkoprahovém zařízení zaměřeném na práci s mládeží). Ze školy přišel podnět na pomoc při řešení šikany. Sociální pracovník se rozhodne svolat multidisciplinární tým, do nějž zahrne pedagoga, který šikanu odhalil, ředitele školy, rodiče Jakuba i rodiče těch, kteří šikanovali a školního psychologa. Ti všichni si rozdělí role. Ředitel školy bude ve spolupráci s pedagogy a školním psychologem řešit situaci ve škole. Sociální pracovník se zaměří na rodiny oběti i šikanovatelů. Je možné, že v rámci doprovázení rodin bude zapotřebí, aby v nich intervenoval formou domácí asistence. Hlavní doménou školního psychologa bude osobní doprovázení Jakuba. Jakubovi bude rovněž nabídnuto, aby se zapojil do volnočasových aktivit nízkoprahového zařízení. Vidíme, že pokud chceme intervenovat do životní situace Jakuba, je potřeba zapojit celou škálu subjektů a nezaměřovat se pouze na odstranění šikany, ale také na prevenci, aby k něčemu podobnému v budoucnu u Jakuba již nedocházelo. Základním východiskem intervence bude důraz na silné stránky Jakuba, na pozitivní potenciál, na němž lze stavět.

5 Závěr

Tato stať byla zaměřena na představení rizika v životech mladých lidí a na možná vyplývající doporučení pro sociální pedagogy a sociální pracovníky. Byla představena orientace pomáhajících profesí na silné stránky a také s ní související koncept resilience, jež staví na využití těchto sil tváří v tvář nepřízní. Výzkumy zaměřené na uplatnění resilience u dětí a dospívajících pocházejících z deprivovaného prostředí rodiny, školy, komunity totiž ukázaly, že život každého člověka je nepředvídatelně proměnlivý a jeho vývoj nelze předvídat. Také se ukázalo, že genetická a osobnostní zátěž nemusí vždy vést k očekávaným životním selháním. Jako by se ukazovalo, že tam kde je riziko, je zároveň i příležitost. Řečeno v resilienčním kontextu – tam kde je nepřízeň, je zároveň i potenciál pro lidskou nezdolnost, jež nezná hranic.

Přestože prochází tento koncept dlouholetým bádáním a postupně si nalézá své místo v pomáhajících profesích, stále ještě je spojen s kritickými místy. Ta jsou spojena s tím, že stále není zcela probádán, což platí zvláště o českém kontextu. Tuto situaci výstižně shrnuje Novotný (2010, 2014), který hovoří o tom, že je těžké v rámci definic postihnout povahu resilience. Na rozdíl od zahraničí, v české sociální práci i pedagogice se zároveň musíme vyrovnávat se skutečností, že si teprve hledá své místo (na rozdíl od biologie, psychiatrie a psychologie). Přesto se ve shodě s Novotným (2010, s. 74) domnívám, že:

„I přes tyto problematické otázky se resilience ukazuje být platným konceptem, který vyžaduje spíše zpřesnění a definiční sjednocení, než zamítnutí.“ Domnívám se, že nejen sociálním pedagogům a sociálním pracovníkům, ale také zástupcům dalších pomáhajících profesí se prostřednictvím tohoto konceptu nabízí užitečný aplikační rámec pro práci s jejich klienty. Když hovořil náš přední znalec lidské psychiky Zdeněk Matějček (2005) o resilienci, nazýval ji jako obranný štít před zlým osudem. Tento text je věnován všem těm pracovníkům, kteří dokáží v mladých lidech probouzet touhu čelit zlému osudu, obstát v bouři životních těžkostí. Vzhledem k tomu, že mládí je obdobím značně bouřlivým, je jejich činnost nadměrně potřebná.

Literatura

- Bauman, Z. (2001). *Tekutá modernita*. Praha: Slon.
- Beck, U. (2004). *Riziková společnost*. Praha: Slon.
- Cambone, J. (1994). *Teaching troubled children: A case study in effective practice*. New York: Columbia University Press.
- Carr, A. (2009). *Preventing Suicide*. In K. Geldard, (Ed.), *Practical Interventions for Young People at Risk* (s. 66–78). London: SAGE.
- Erikson, E. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Evans, K. (2002). Taking control of their lives? Agency in young adult transitions in England and the new Germany. *Journal of Youth Studies*, 5(3), 245–269.
- Farrington, D. (1996). *Understanding and Preventing Youth Crime*. York: York Publishing Services Ltd./Joseph Rowntree Foundation.
- Frankl, V. E. (2006). *Vůle ke smyslu*. Brno: Cesta.
- Fraser, M. (Ed.). (1997). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective*. Washington DC: NASW.
- Geldard, K. (Ed.). (2009). *Practical Interventions for Young People at Risk*. London: SAGE.
- Giddens, A. (2010). *Důsledky modernity*. Praha: Slon.
- Gilligan, C. (1983). New maps of developments: new visions of maturity. *Annual Progress in Child Psychiatry and Child Development*, 3, 98–115.
- Jedlička, R., & Koťa, J. (1998). *Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže*. Praha: Karolinum.
- Kleinová, N. (2005). *Bez loga*. Praha: Argo/Dokořán.
- Křivohlavý, J. (2001). *Psychologie zdraví*. Praha: Portál.
- Kohlberg, L. (1984). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco: Harper and Row.
- Lukas, E. (1994). *Psychotherapy with Dignity. Viktor E. Frankl's Meaning-oriented Approach*. Munchen: Quintessenz.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551–558.
- Masten, A. S., Best, K. M., & Garmezy, N. (1990). Resilience and development: contribution from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2, 425–444.
- Masten, A. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227–238.
- Masten, A. S., & Reed, G. J. (2002). Resilience in development. In C. R. Snyder, & S. J. Lopez (Ed.), *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: University Press.

- Matějček, Z., & Dytrich, Z. (1998). Riziko a resilience. *Československá psychologie*, 42(2), 97–105.
- Matějček, Z. (2005). *Výbor z díla*. Praha: Karolinum.
- Norman, E. (Ed.). (2000). *Resiliency Enhancement. Putting the Strengths Perspective Into Social Work Practice*. New York: Columbia University Press.
- Novotný, J. S. (2010). Resilience dnes: teoretické koncepce, nedostatky a implikace. *Československá psychologie*, 54(1), 74–87.
- Novotný, J. S. (2014). Resilience versus „resilientní jedinec“: co vlastně zkoumáme? *Psychologie a její kontexty*, 5(1), 3–14.
- Punová, M. (2012a). Resilience v sociální práci s rizikovou mládeží. *Sociální práce/Sociálna práca*, 12(2), 90–103.
- Punová, M. (2012b). Konceptuální vymezení resilienční sociální práce s mládeží. *Sociální práce/Sociálna práca*, 12(4), 67–75.
- Punová, M. (2013a). Podpora resilience ve vzdělávání. *Studia paedagogica, speciální vydání Dobro a zlo ve výchově*, 18(2-3), 109–124.
- Punová, M., & Navrátil, P. (2013b). *Resilience in Life and Work of Viktor Emanuel Frankl*. Acta Fakulty Filozofické Západočeské Univerzity v Plzni. London: Sweet and Maxwell.
- Saleebey, D. (2000). Power in The People: Strengths and Hope. *Advances in Social Work*, 1(2), 127–136.
- Saleebey, D. (Ed.). (2006). *The Strengths Perspective in social work practice (4th ed.)*. Boston: Allyn and Bacon.
- Seligman, M. (2003). *Opravdové štěstí. Pozitivní psychologie v praxi*. Praha: Ikar.
- Sharland, E. (2006). Young People, Risk Taking and Risk Making: Some Thoughts for Social Work. *British Journal of Social Work*, 36, 247–265.
- Ševčíková, S., & Navrátil, P. (2010). Sociální práce jako institucionalizace rizika v pozdně moderní době. *Sociální studia*, 2, 115–133.
- Šolcová, I. (2009). *Vývoj resilience v dětství a dospělosti*. Praha: Grada Publishing.
- Vágnerová, M. (2004). *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál.
- Van Breda, A. D. (2001). *Resilience Theory: A Literature Review with special chapters on development resilience in military families and resilience theory in social work*. Pretoria: South African Military Health Service, Military Psychological Institute, Social Work Research and Development.
- Webb, S. (2006). Risk. *Social Work & Society*, 4 (2). In S. Ševčíková & P. Navrátil (2010), *Sociální práce jako institucionalizace rizika v pozdně moderní době*. Sociální studia, 2, 115–133.
- Weick, A., Rapp, C. A, Sullivan, W. P., & Kisthart, W. (1989). A strengths perspective for social work practice. *Social Work*, 34, 350–354.
- Werner, E. E. (1997). Resilience in Development. In E. N. Junn, (Ed.), *Child Growth and Development*. Guilford, Dushkin Publishing.